

Петренко Володимир Костянтинович

*Аспірант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики
Український державний університет імені Михайла Драгоманова (м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0009-0008-6013-9748>

e-mail: Petrenkovovka23@gmail.com

МЕТАФОРА ЯК ІМПЕРАТИВ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ДОСВІДУ ЛЮДСТВА

Резюме

Метафора претендує на статус одного з найбільш ефективних комунікативних інструментів: до переліку її ключових переваг слід віднести спроможність креативно пов'язувати випадкове та необхідне, евристично унаочнювати ненаочне, увиразнювати значущість латентних і нібито периферійних факторів, які насправді є контекстуально істотними.

Метафора є достеменно риторичною фігурою, ключовим інструментом будь-яких риторичних кейсів. Риторична, дискурсивна, комунікативна й навіювальна перевага метафори полягає в її лаконізмі та смисловій неостаточності, яку дослідники ототожнюють із розлогим діапазоном смислових маркерів: «потенційною смисловою енергією», «відкритою семантичною опцією», «латентним комунікативним ресурсом» тощо.

Метафора акумулює в собі квінтесенцію людської культури щонайменше епохи писемності. Істотна характерна особливість пов'язана з тим, що на рівні еволюції людства метафорична мова передувала мові понятійній: поняття є сигніфікатом, похідним від метафори, а не навпаки. Ще один вагомий аспект зумовлений тим, що культурні смисли практично будь-якого етнічного, національного, конфесійного, демографічного, гендерного, наукового та іншого середовища концентруються навколо метафори, яка є ілюстративно показовою і семантично визначальною для саме такого соціального кластеру та історичної епохи, а зміна соціального середовища та епохи неодмінно супроводжується глибинною трансформацією базисної метафори.

Трансчасове значення метафори визначається її імперативним статусом у системі й структурі соціокультурного досвіду людства: метафора фактично акумулює сукупний соціокультурний досвід людства, постає квінтесенцію людської культури, адже ієрархії культурних смислів завжди вибудовуються довкола значущих для історичної епохи метафор, а зміна епохи неодмінно супроводжувалася переформатуванням ієрархії метафор, які визначають стиль, спосіб і горизонт соціокультурного мислення й комунікування.

Ключові слова: метафора як комунікативний інструмент; смислова неостаточність; соціокультурний досвід людства; стиль, спосіб і горизонт мислення; метафорична призма світогляду.

Вступ

Актуальність даного дослідження і його проблемна складова тісно взаємопов'язані. Можна виокремити щонайменше три предметні напрями, які містять виразну проблемну складову, котра актуалізує потребу належних дослідницьких зусиль.

По-перше, йдеться про істотну взаємозумовленість філософії та метафористики, фактор якої дотепер із різних причин перебує на периферії дослідницьких зусиль; натомість продовжує безроздільно домінувати лінгвістична призма оперування феноменом метафори.

По-друге, не втрачає проблемної актуальності метафорична складова наукової мови: розмежування мови науки та метафористики є не таким вже й простим, позаяк значна частина термінів і понять науки є систематизованими метафорами. Ключове світоглядне значення має інший аспект: чи варто вважати проблемою присутність метафори в науковій сфері взагалі й науковій термінології зокрема? Правдоподібна відповідь полягає в тому, що критерієм доцільності метафори є її відповідність, тотожність функціонально-інструментальному призначенню. Зрештою, такий концептуально-методологічний постулат має універсальне значення, позаяк він стосується не лише метафори, а й будь-якого іншого інформаційно-комунікативного інструментарію.

По-третє, обділеним дослідницькою увагою залишається аспект детермінованості сприйняття метафор інформаційно-комунікативним фільтром соціокультурного середовища, ілюстрацією чого може слугувати приклад, згідно з яким носії мови встановлюють специфічні асоціації між різними явищами й предметами, в результаті чого одна й та ж метафора в одних випадках набуває виразних ознак, а в інших, — безнадійно втрачає свій метафоричний ресурс.

Своїм генезисом теорія метафори завдячує дослідницьким зусиллям М. Блека, М. Бріделя, Н. Гудмена, Д. Девідсона, М. Джонсона, Е. Кассіра, Е.

Дж. Лакоффа, Е. Маккормака, Е. Ортона, Ч. Пірса, П. Рікера, А. Річарде, Дж. Р. Серля, Ф. Уїлрайта та інших. Аспекти філософського підтексту метафори були предметом рефлексійного аналізу Ж. Дерріди, М. Мамардашвілі, Ж. Марітена, Х. Ортеги-і-Гассета.

Сучасне дослідження метафори зосереджує пріоритетну увагу на декількох тематичних аспектах: по-перше, на концептуалізації метафор як інтерпретативних засобів, (Д. Маккун, Р. Реткліф, К. Сіферт); по-друге, на осмисленні метафор як комунікативних інструментів, які функціонують у режимі світоглядних фільтрів (Ф. Барлетт, М. Блек, М. Редді); по-третє, на детермінованості метафор соціокультурним контекстом, на особливостях метафоричних асоціацій, притаманних представникам різних соціокультурних середовищ (Р. Гіббс та його однодумці).

В Україні зазначеним аспектам була присвячена ґрунтовна дисертаційна робота М. Шніцер «Метафора як інструмент соціальної комунікації» [1], а також публікації В. Казимір [2], Н. Кудрявцевої [3], А. Саїк [4], М. Слободян [5], М. Шніцер [6].

З-поміж найбільш резонансних монографічних досліджень, які впродовж попереднього десятиліття вийшли друком на Заході за тематикою різних аспектів соціокультурної детермінованості метафор, варто виокремити резонансне дослідження «Привертання уваги до метафори: тематичні дослідження за часовими періодами, культурами та способами» [7]; дослідницький проєкт Марка Джонсона «Метафора та філософія: спеціальний випуск про метафору та символічну діяльність» [8], в якому автор наголошує, що метафора — це не просто лінгвістичне явище, а насамперед концептуальний процес, який відповідним чином структурує світ; книгу професора психології Каліфорнійського університету в Санта-Круз Реймонда Гіббса-молодшого «Війни метафор: концептуальні метафори в людському житті» [9]; дослідження Золтана Кьовечеша метафор як невідомої складової емоційної картини світу та ролі метафор у сучасному дискурсі [10].

Також значного резонансу набула книга Реймонда Гіббса-молодшого, присвячена феномену змішування метафор, який традиційно витлумачується як ознака невідповідності думок мові [11]. Автор слушно зауважує, що, попри поширеність змішаних метафор, напрочуд мало спроб всебічно пояснити це явище: як і чому виникають змішані метафори, яким комунікативним цілям вони можуть слугувати.

Труднощам інтерпретації та реінтерпретації метафор присвячене дослідження Маркуса Булґріна «Метафора, або Війна зі словами — критичний аналіз теорії концептуальних метафор» [12]. Для ілюстрації проблемного поля мемуфористики автор вдається до послуг, здавалося б, простих запитань, щодо яких досі відсутні симетрично прості відповіді — наприклад,

чому ми кажемо «ніжка стільця», хоча ноги зазвичай вважаються частиною людського тіла або тварини? Чому ми називаємо землю, де протікає річка, руслом річки? І чому замість того, щоб сказати «я переглядаю веб-сторінки», ми здебільшого живаємо термін «серфінг», який зазвичай означає катання на дошці океанськими хвилями? Всі ці приклади латентно підштовхують до думки, що слова та їхні значення можуть бути перенесені з однієї сфери в іншу, а метафора якраз і є втіленням такого переносу.

Ще один вагомий внесок у розробку теорії концептуальних метафор зроблено Тамером Аміном, Фредріком Ёпсоном та Ёспером Хаґлундом у ґрунтовній праці «Концептуальна метафора та втілене пізнання у вивченні природничих наук» [13]. Автори відштовхуються від того, що наукові поняття — це абстрактні конструкції, винайдені людьми для розуміння складних природних явищ. Вчені використовують спеціалізовані мови, діаграми та математичні моделі різних видів для передачі цих абстрактних побудов, а розуміння абстрактних понять відбувається за посередництва насамперед метафор. Як переконливо доводять автори, за умов, коли наукове моделювання фундаментально спирається на метафору, а ефективність навчання зумовлене вмінням використати світоглядні, креативні й евристичні опції метафори, осмислення природи метафори та алгоритмів її дії набуває стратегічного й вирішального значення.

Предметне поле і проблемна ієрархія дослідження зумовлює потребу увиразнення кореляції метафоричного інструментарію та специфіки соціокультурного середовища: іншими словами, чому артикулятивна ефективність однієї і тієї ж метафори в різних соціокультурних середовищах має істотні відмінності, а також наскільки реалістичним є цільовий орієн-тир трансісторичної універсальності метафоричного впливу?

Методи дослідження

У дослідженні застосовано дискурсивний аналіз, герменевтичний метод, структурно-семантичний аналіз і культурно-історичний підхід. Дискурсивний аналіз дозволив виявити функціонування метафори як універсального комунікативного інструменту та розкрити її риторичний і навіювальний потенціал у різних соціокультурних контекстах. Герменевтичний метод забезпечив інтерпретацію смислової неостаточності метафори як відкритої семантичної системи з високою евристичною ємністю. Структурно-семантичний аналіз дав змогу встановити роль метафори у формуванні понять і ієрархій культурних смислів. Культурно-історичний підхід дозволив обґрунтувати еволюційну первинність метафоричного мислення та простежити трансформацію базових метафор у зміні історичних епох. Сукупне застосування методів дало можливість розкрити метафору як імперативну форму організації соціокультурного досвіду людства.

Результати дослідження

Універсальність метафори як вербального, інтерпретаційного, полемічного, комунікативного і т. ін. засобу є надзвичайно важливою перевагою перед іншими риторичними та полемічними засобами. Більше того, представники панметафоричного підходу (в особі М. Маклюєна та його послідовників) узагалі виходять із тих міркувань, що позаяк практично всі засоби комунікації так чи інакше артикулюють та реінтерпретують дійсність за допомогою аналогій та асоціацій, то вони апріорі є латентними метафорами, а апостеріорі містять більшу чи меншу метафоричну складову. Цей панметафоричний вердикт світоглядно та аргументаційно перегукується з концептуальною максимою Дж. Лакоффа: наша повсякденна понятійна система, в межах якої ми мислимо і діємо, є метафоричною за своєю суттю.

Зрештою, Дж. Лакоффу належить ще одна хрестоматійна сентенція метафора — це відображення сутності одного явища в термінах іншого явища. Метафора спрямована на асоціативне пов'язування ідей і смислів у спосіб встановлення між ними каузальних взаємин смислових ієрархій, унаслідок чого нові смислові горизонти розширюють попередні світоглядні обрії. Це виявляється можливим завдяки полівалентності метафори — здатності входити в зв'язок зі словами іншого семантичного ряду, породжуючи додаткові смисли й значення.

Наше уявлення про метафору ґрунтується на еквівалентності й пропорційній відповідності. Витоки такого розуміння сягають часів Аристотеля і його ідеї тотожності, згідно з якою порівняння предметів і явищ стає можливим лише за умови наявності певних спільних ознак і функцій. Саме така єдність змістовних ознак слугує каналом асоціативного зв'язку між істотно відмінними (й, здавалося б, навіть несумісними) предметами, явищами і процесами. Саме така єдність створює необхідні й достатні передумови для коректних аналогій і екстраполяцій.

Не випадково К. Г. Юнг уподібнював метафору «некаузальному об'єднуючому принципу». Таку спроможність розгледіти асоціативні зв'язки й застосувати метод аналогій і екстраполяцій Е. Кассіерер вважав не лише генеалогічною передумовою і принциповою можливістю метафоризації, а й загалом сутнісною ознакою ефективного мисленнєвого процесу, інтелекту як еволюційного та цивілізаційного феномену.

Будучи засобом артикуляції і розуміння, метафора за допомогою аналогій і асоціацій об'єднує семантичні компоненти різних сфер і площин знання, реструктуруючи знання, надаючи йому комплексність і об'ємність. Хоча вона оперує не самим об'єктом знання, а формою його відображення на знаннєвому рівні, однак це не применшує її значення як одного з основних засобів нарощування когнітивного й семантичного капіталу.

Ефективність і коректність осмислення гносеологічної значущості метафори значною мірою залежить від врахування особливостей взаємодії чуттєвого та раціонального рівнів пізнання. Кожна метафора стає можливою лише як результат попереднього знання і пізнання. Вона тестує ці результати в спосіб застосування аналогій і екстраполяцій, немов перевіряючи на дієвість і дієздатність попередній масив когнітивного і гносеологічного досвіду.

Найменш суперечливим і найбільш консенсусним є твердження про те, що основна функція метафори полягає у формуванні певного візуального образу, в евристичному унаочненні ненаочного (й загалом того, що піддається процедурам унаочнення з великими труднощами). Така візуалізація є важливим додатковим каналом сприйняття інформації, який набуває вирішального значення для забезпечення необхідного інформаційно-комунікативного ефекту (особливо це стосується тих випадків, коли реципієнтом інформації є індивід, що належить до категорії «візуалів» — тих, на кого візуалізована інформація має вирішальний вплив). Якщо ж метафора сприймається суспільною свідомістю буквально, не об'ємно, а площинно, то не відбувається необхідної візуалізації, внаслідок чого метафора втрачає вплив і навіювальний ефект на індивідуальну та суспільну свідомість.

Метафора позначає сутності одного онтологічного рівня (здебільшого абстрактні, які перебувають поза зоною безпосередньої візуалізації) в термінологічних конструктах, типових для позначення іншого — конкретно-візуалізованого — виду предметів і явищ (наприклад почуття порівнюють із природними стихіями, а суспільні відносини — з ієрархією джунглів). Так методом сутнісних аналогій свідомість суб'єкта оперування метафорою переходить від менш зрозумілого (чи пак — такого, що може бути незрозумілим з огляду на абстрактність і відсутність візуальних аналогій) до більш зрозумілого (оскільки абстракція, як правило, уподібнюється конкретним, візуалізованим явищам і предметам), внаслідок чого відбувається гносеологічний ефект приросту знань.

Чи не найбільшою мірою метафора представлена в засобах масової інформації. Це пояснюється тією обставиною, що медіа ефективно застосовують метафоричні аналогії й екстраполяції, метафоричні паралелі між явищами й предметами різних рівнів, що дає змогу свідомості споживача інформаційних послуг почуватися повноцінним і динамічним суб'єктом інформаційної картини світу, а не лише її пасивним об'єктом. На продовження цієї тези слід зазначити, що, оперуючи властивостями об'єктів різних класів, метафора культивує свою основну функціонально-інструментальну ознаку — семантичну подвійність, яка надає можливість інтерпретатору метафори конкурувати з її автором.

За своїм функціональним алгоритмом метафори подібні до спецефектів у кіно: вони роблять сприйняття рельєфнішим і виразнішим, креативнішим і евристичнішим за рахунок запуску механізмів аналогій і екстраполяцій. Метафора не виокремлює абстрактних ознак та якостей, а генерує смисловий образ самої сутності предмету. Вона є засобом перенесення знань із однієї сфери на іншу, в результаті чого формуються нові асоціативні образи, утворюються нові смислові вузли і відгалуження. Як засіб конструювання нових смислів метафора методом аналогій увиразнює приховані й пробуджує «приспані» сенси.

До функціонально-інструментальних чеснот метафори слід віднести увиразнення значущості латентних і периферійних факторів як сприйняття світу, так і артикуляції сприйнятого; насичення тексту виразними образами, здатними креативно пов'язувати випадкове та необхідне у спосіб насамперед активізації асоціативного мислення; істотний вплив на свідомість і процеси мислення; варіативність вираження думки тощо.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ століть однією з фундаментальних причин динамізації генезису метафор є деспеціалізація термінів. Ідеться про те, що чимало термінів втрачають своє первісне значення, метафоризуються, переходять в іншу ментальну сферу, виходять за межі свого початкового («автентичного») вживання. Для розвитку нового значення термін повинен володіти відповідними внутрішніми смисловими можливостями, тобто бути конвенційно прийнятим.

Метафори подібні до прожекторів, які освітлюють периферійні шляхи, симптоматують про нашу одержимість чимось. Вони концентрують у собі те, що можна назвати загостреним почуттям свідомості щодо необхідності рівноваги на якомога вищому артикулятивному рівні двох світів — емпіричного (реального) та ідеального (утопічного). Саме така рівновага утворює один із ключових екзистенціалів людського буття: за її відсутності людина почувається екзистенційно незатишно, невпевнено, фрустраційно.

Не випадково чимало ключових термінів філософії (особливо філософії екзистенціалізму) неможливо зрозуміти без урахування їх метафоричної природи (походження, навантаження, підтекстуальності). Крім того, треба мати на увазі, що метафорична складова мови філософії має також важливе практичне значення: його результати об'єктивно й закономірно підвищують ефективність засвоєння філософського знання суб'єктом пізнавальної діяльності.

Нассім Талеб є автором бестселеру «Чорний лебідь». Що означає ця назва? Лебедя певного кольору? Зовсім ні! Ні до лебедя, ні до певного кольору (зокрема, чорного) назва не має жодного стосунку. Йдеться про метафору чи навіть ідіому непередбачуваної і важко прогнозованої події,

яка може мати фатальні наслідки. Щось на кшталт того, що англійською позначається сленговим словосполученням *shit happens*.

У контексті метафоричних концептів на кшталт «чорного лебедя» Войцех Вжосек був змушений констатувати «рефлексивну й рефлексійну метафоризацію світу», стверджуючи, що «метафора та її інтерпретаційні контексти є особливо доречними для такого розуміння гуманітаристики, яке відносить її не стільки до сфери науки, але насамперед до простору культури» [14, с. 269].

Це актуалізує потребу виявлення філософського і загалом комунікативного потенціалу метафори, пошуку ефективних шляхів застосування метафори у сфері філософського дискурсу. Філософія не може користуватися лише семантично однозначними поняттями, оскільки семантична ємність строгих дефініцій є недостатньою для вираження багатьох філософських смислів, які володіють одночасно кількома смисловими полюсами.

Кожен із нас безліч разів був свідком тверджень про «невідповідність метафоричних засобів науковим канонам аподиктичності, верифікованості, фальсифікованості» тощо. Однак, як слушно зазначає Л. Мікешина, ненаукове знання може бути джерелом цілком наукових ідей, а за відсутності метафор практично неможливо забезпечувати приріст наукових знань.

Наука послуговується безліччю вербальних позначень, запозичених із кластерів іншого когнітивного профілю, а метафори на кшталт «чорного лебедя» чим далі, тим більше набувають статусу базових концептів найбільш резонансних, піонерських і евристичних напрямів наукових досліджень. Простежується навіть лінійна залежність: чим вищий теоретичний рівень конкретної сфери наукових знань, тим частіше вона вдається до послуг «неканонічних» для наукової мови вербальних маркерів — причому, надаючи їм статусу ключових концептів. Зокрема, питома вага вербальних запозичень із переносним значенням є найвищою в теоретичній фізиці, астрономії, еволюційній космології, генетиці та еволюційній психології.

Стереотипізоване уявлення про послідовність, логіку й закономірність еволюціонування мовного інструментарію науки зводиться до формули: «від метафори до наукового поняття, категорії і концепту». Насправді безальтернативність такого підходу можна поставити під сумнів, оскільки цілком можлива й перспективна в сенсі інтерпретативно-пізнавальної ефективності зворотна процедура — від наукового поняття до метафори.

Поступово статус метафори в науковій сфері знань зазнав докорінного перегляду: від суто декоративної фігури наукового тексту він еволюціонував у невід’ємний компонент наукових теорій і наукової картини світу. Крім ілюстративної функції метафоричним фігурам все частіше приписують гносеологічну функцію, надаючи їм значення важливого когнітивного

джерела наукового мислення. Втім, для набуття статусу легітимного засобу наукової рефлексії метафора повинна отримати систематичну теоретичну розробку в різних аспектах свого функціонування.

Хоча стереотипи суспільної свідомості продовжують наділяти метафору сумнівним когнітивним статусом, часто пов'язуючи її не з генеруванням, а з розмиванням масиву знань загалом і смислових меж зокрема, проте метафора доволі вразливо віддзеркалює когнітивний процес отримання нового знання. Цей процес в абсолютній більшості випадків є творчим і навіть евристичним. Більше того: метафора сприяє формуванню концептуальної картини світу. Тому більшість дослідників схиляються до висновку, що метафора є адекватним інструментом концептуального мислення. А що стосується теорії концептуальної (когнітивної) метафори, то її формування пройшло декілька етапів — від трактування метафоризації як семантичного зсуву прямого значення слова в напрямі переносного, до трактування метафори як складного багаторівневого явища у когнітивному, комунікативному, психологічному та інших аспектах.

Результати категоризаційної і концептуалізаційної діяльності свідомості людини складаються у відповідну картину світу — комплексне уявлення про буття, систему світоглядних знань про світ, сукупність предметного змісту, яким володіє людина. Пізнаючи навколишній світ, людина формує загальні поняття, які об'єднуються в систему знань про світ — концептуальну картину світу. Основна частина цих знань є способом сприйняття і організації (концептуалізації) світу людиною, поєднанням універсального та специфічного.

Втім, треба враховувати, що як концептуальна картина світу, так і той чи інший приклад концептуальної метафори є тим інтелектуальним тягарем, який не кожному до снаги з огляду на рівень абстракції. Прикладом може слугувати фундаментальна невідповідність буттєвим реаліям образу ріки як концептуальної метафори часу: насправді час нікуди не «тече»; більше того, він узагалі не володіє буттєвою опцією «текти», бо натомість він є, а значить і кожен із нас на шкалі часу є одразу в усіх можливих і найбільш звичних для нашого повсякденного стереотипного сприйняття (минуле, сучасне, майбутнє) фактичних статусах.

Труднощі адекватного сприйняття таких реалій пов'язані з тим, що той сегмент нашого буття, який підлягає візуалізації і позиціонується як «сучасність» абсолютизується в своєму значенні як єдиної достовірної реальності, хоча це — лише мікроскопічна ланка величезного ланцюга часу, який є, який існує на кшталт кінофільму, записаного на накопичувач електронної пам'яті, в межах якого кожна конкретно-історична «сучасність» — не більше, ніж окремий кадр цього кінофільму.

Попри те, що з проблематики наукового потенціалу метафори вже накопичено чималий дослідницький матеріал, однак причинно-наслідкові зв'язки і спосіб дії процесів метафоризації в епістемології та гносеології не ще отримали достатнього обґрунтування. Знайти закономірності функціонування концептуальної метафори, дати прогноз щодо характеристик подальшого розвитку нею своїх модельних якостей, визначити, наскільки методологічно ефективна та чи інша метафора для конкретної теорії можна тільки тоді, коли вдасться розкрити сутність метафори як умови, джерела і фактора наукового дослідження.

Цей напрям потребує істотно вищої концептуальної і методологічної оснащеності, тому виникає потреба в аналізі каузальності когнітивної, джерельної та методологічної ефективності концептуальних метафор. Втім, для набуття статусу легітимного засобу наукової рефлексії метафора повинна отримати систематичну теоретико-методологічну розробку в різних сферах свого застосування.

М. Полані наголошував на значущості для епістемології загалом і науки зокрема категорії знань, яких неможливо вербалізувати і формалізувати. Разом із ціннісною сферою цей когнітивний масив був відрекомендований неочевидним знанням. Такий тип знання закріпився у філософії та психології як характеристика особистісного досвіду. теорія Ф. Хайека щодо неухильної розсіяності епістемологічного масиву світоглядно й концептуально споріднена з концепцією неочевидного особистісного знання М. Полані, світоглядна інтенція якого полягає в принципових розбіжностях та протистоянні двох субстанційно різних типів знання — з одного боку, неартикульованого і принципово нерerefлектованого прошарку індивідуального досвіду, а з іншого боку, знання «очевидного» (вербалізованого та артикульованого). Попри труднощі з легітимізацією, неочевидне знання є доволі ефективним інструментом: воно інтегроване в практичну діяльність людини, втілюється в майстерності, вмінні, стереотипних навичках, узвичаєних алгоритмах діяльності тощо.

Для розвитку науки такий тип знання має істотне значення, адже неочевидне знання — це також особистісне знання вченого, його невід-рerefлектований досвід, стереотипізм індивідуальних пріоритетів застосування дослідницького інструментарію тощо. Знання подібного ґатунку практично ніким і ніколи не викладається у вербалізованій формі, позаяк це практично неможливо з огляду на значні процедурні труднощі. Крім того, такі наміри є надзвичайно затратними за критерієм часу, а в умовах перманентного цейтноту в науці це неприпустимо. Однак, попри відсутність цього типу знання в артикульованому форматі, воно, однак, не лише існує, а й часто відіграє вирішальне значення для формування наукового доробку.

Повертаючись до уподібнення Майклом Полані метафори неочевидному знанню, яке віддзеркалює істотні аспекти особистого досвіду, ми розуміємо, що на рівні соціальних практик ідеться про сукупність особистих досвідів у межах найрізноманітніших соціальних кластерів — групових, корпоративних, національних і навіть наднаціональних. Така сукупність особистих досвідів призводить до генерування його нової надособистої якості, найбільш виразним репрезентантом якої є соціокультурний формат: саме соціокультурне середовище постає тією відносно автономною онтологічною реальністю, яка формує стереотипно закріплені «підсвідомі протоколи» розпізнавання метафоричних (зрештою, не лише метафоричних) смислів і значень.

І так само на рівні соціокультурних автономій простежується найширший діапазон різнотлумачень одних і тих же метафор. Тобто на цьому рівні консенсус щодо смислового навантаження тієї чи іншої метафори є найнижчим. Тут можна підвести проміжну результуючу риску: системно осмислити явище метафори можливо лише в контексті комунікативної парадигми, яка разом із соціокультурною специфікою комунікативного середовища постає основним детермінативним фактором як сприйняття метафори, так і її застосування.

Також треба розуміти, що в кожному конкретно-історичному випадку існує певна межа семантичної сумісності метафоричного уподібнення, перетинання якої означає фіаско метафоричних аналогій і екстраполяцій: пересічною свідомістю таке уподібнення вже не вловлюється, не сприймається, не вважається коректним і комунікативно доречним, а відтак, поперше, метафора не досягає своєї мети, по-друге, сам метафоричний статус опиняється під знаком питання.

Суть проблеми полягає в тому, що не існує принципу (методу, методичної рекомендації тощо), слідування яким забезпечує консенсус чи конвенційну згоду щодо семантичної сумісності метафоричних уподібнень (а відтак — і щодо дієвості, ефективності метафор та їхньої доцільності в конкретних випадках) на універсальному рівні: такі консенсуси і конвенції є не всезагальними й трансісторичними, а конкретно-історичними, такими, що поширюються на певні соціокультурні, ментально-інтелектуальні, гендерні, конфесійні та інші середовища.

До епохальних особливостей (які, між іншим, також вважаються соціокультурними за параметром великих часових відтинків) можна віднести, зокрема, пріоритетність оптичних метафор у часи античності як результат споглядального характеру гносеології і епістемології тієї епохи, а також преференції, що надавалися механічним метафорам в епоху Нового часу, позаяк тоді домінував механістичний підхід до світосприйняття, а дійсність уподібнювалася насамперед механізму, від ефективності управління

яким залежав буттєвий статус і перспективи як окремого індивіда, так і суспільств, держав і народів.

Зміна знакових метафор і самих принципів метафоризації відбувається не лише внаслідок епохальних трансформацій, а й загалом у часи інтенсивного розвитку пізнання і переходу кількості накопичених знаннєвих ресурсів у нову якість. Сучасний етап дослідження метафори має виразну міждисциплінарну спрямованість і характеризується розглядом метафори не лише з точки зору лінгвістики чи філософії, а й ґносеології, нейропсихології, політології, когнітивної лінгвістики та інших сфер знання.

Чим більша прірва соціокультурної несумісності уподібнюваних засобом метафори явищ, тим виразніших ознак набуває метафоричний ефект. Однак він доволі ризикований, оскільки існує певна межа семантичної сумісності метафоричного уподібнення, перетинання якої означає фіаско метафоричних аналогій і екстраполяцій: пересічною свідомістю таке уподібнення вже не вловлюється, не сприймається, не вважається коректним і комунікативно доречним, а відтак, по-перше, метафора не досягає своєї мети, по-друге, сам метафоричний статус опиняється під знаком питання. Таким чином, мистецтво (не наука, а саме мистецтво) застосування метафори полягає у вмінні пройти між Сциллою максимальної онтологічної несумісності уподібнюваних явищ та Харибдою семантичної сумісності уподібнення, яка істотно залежить від соціокультурного досвіду.

Крім того, треба розуміти, що не існує принципів, методів, методичних рекомендацій тощо, слідування яким забезпечує консенсус чи конвенційну згоду щодо семантичної сумісності метафоричних уподібнень (а відтак — і ефективності метафор та їхньої доцільності в конкретних випадках) на універсальному рівні: такі консенсуси і конвенції є не всезагальними й трансісторичними, а конкретно-історичними — такими, що поширюються на певні соціокультурні (світоглядні, ментальні, аксіологічні та інші) середовища.

А оскільки універсальної «формули» метафоричної ефективності не існує, то в змістовно-функціональному сенсі метафора не є трансісторичним інваріантом: її епістемологічна, ґносеологічна та інформаційно-комунікативна ефективність істотно зумовлені особливостями історичної епохи. Можна виокремити лише трансісторичні критерії доцільності метафори, які полягають у її відповідності, тотожності функціонально-інструментальному призначенню.

Висновки

Попри те, щолеміка з приводу ресурсного потенціалу метафори як артикулятивного засобу триває століттями, а сподіватися на її остаточний вердикт в оглядовій перспективі не доводиться, однак заперечувати

інструментальну значущість метафори не наважується ніхто. А все тому, що існує виразне розуміння практичної запитаності, а почасти й безальтернативності саме такого мовного засобу — з усіма його перевагами та недоліками.

Імперативний статус метафори в системі соціокультурного досвіду людства дає підстави для висновку, відповідно до якого суспільна сфера сучасного ґатунку може ефективно функціонувати лише тоді, коли довкола її базових метафор існує принаймні мінімальний консенсус. Процедура структуризації подібного консенсусу передбачає принципову можливість перекладу фундаментальних метафоричних конструкцій мовою суспільних смислів і значень.

Утім, слід враховувати, що, як і кожен переклад, він неможливий без деяких смислових та в цілому інтенційних втрат. А позаяк носії мови із різних соціокультурних середовищ встановлюють специфічні (інколи унікальні, а здебільшого просто різні) асоціації між явищами й предметами, то одна й та ж метафора може в одних випадках набувати виразних ознак, а в інших, — повністю втрачати свої метафоричні опції (точніше кажучи, вони не вловлюватимуться соціокультурно навантаженою суспільною свідомістю).

Основна світоглядна цінність метафори — в перекиданні евристичних смислових містків між різними класами предметів і явищ. Виконання такої функції можливе лише в результаті виявлення сутнісної спорідненості між такими предметами і явищами, а це означає, що метафора апріорі покликана виконувати і апостеріорі виконує важливу епістемологічну й гносеологічну функцію — змістовної подібності, на підставі якої лише й можливе коректне застосування механізмів аналогій і екстраполяцій.

Сприйняття метафори істотно детерміноване соціокультурним контекстом, тому за різних конкретно-історичних обставин, в різних соціокультурних середовищах і навіть у різних світоглядних сегментах одного суспільства одна й та ж метафора може мати зовсім різний ефект.

Також можна констатувати тісну взаємозумовленість функціональної динаміки метафор основними соціальними інститутами, факторами і тенденціями суспільного життя, від яких істотно залежить необхідність і запитаність метафоричного інструментарію. У загальних рисах сутність цієї взаємозумовленості можна окреслити наступним чином: чим більшою є потреба основних соціальних інститутів у риторичних засобах для досягнення своєї функціональної мети, тим інтенсивніше розвивається метафористика і тим вищі статусні щаблі вона посідає в комунікативній ієрархії суспільства. Натомість історичним епохам авторитарного, тоталітарного, деспотичного та технократичного правління притаманне ігнорування риторичного потенціалу метафори, що є об'єктивним і закономірним

наслідком особливостей таких форм правління, оскільки вони досягають мети впливу на сферу суспільної свідомості в інший спосіб.

Перспективним напрямом досліджень є увиразнення способів і форм генерування метафор. У фаховому середовищі існує консенсус щодо розлогого спектру генерування метафор: на підставі подібності, аналогії, вільних асоціацій і т. ін. Від способу й форми генерування залежить роль, яку метафора спроможна відіграти. Наприклад, якщо метафора будується на підставі системи загальноприйнятих асоціацій, то вона переносить на незнайомі предмети і явища властивості відомих або стереотипну щодо них оцінку, структуруючи в такий спосіб розуміння предметного кейсу. Якщо ж метафора формується на підставі вільних асоціацій, то вона часто призводить до зламу стереотипів, дозволяє поглянути на світ крізь призму поліваріативності суб'єктивних світосприйнятів.

Істотне значення має також соціокультурний фактор генерування метафор: він перекидає місток смислів і значень у соціокультурне середовище, яке формувалося впродовж століть і навіть тисячоліть. Якщо ви не належите до цього середовища, то труднощі взаємодії з ним зумовлені тим, що його досвідні дані неможливо засвоїти «екстерном»: до них треба прислухатися, ретельно за ними спостерігати і, по можливості, уникати категоризму висновків щодо «неадекватності» метафоричного супроводу буття цього середовища, бо насправді йдеться про вашу неадекватність досвідним даним цього середовища.

Список посилань

1. Шніцер М. М. Метафора як інструмент соціальної комунікації. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук за спец. 09.00.03 — соціальна філософія та філософія історії. Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020. 192 с.
2. Казимір В. О. Значення метафори в репрезентації знань / В. О. Казимір. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2013. Вип. 32 (1). С. 45–49.
3. Кудрявцева Н. С. Концептуальна метафора як підґрунтя наукової теорії / Н. С. Кудрявцева. Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. 2015. Вип. 30. С. 37 — 41.
4. Саїк А. В. Особливості концептуальної метафори в когнітивному просторі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія. 2019. № 42. том 3. С. 139 — 141.

5. Слободян М. В. Метафоризація як когнітивний процес. Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. 2011. Вип. XXIV, ч. 1. С. 460 — 467.
6. Шніцер М. М. Феномен концептуальної метафори. Znanstvena misel. 2018. №19 (2): 53 — 58.
7. Drawing Attention to Metaphor : Case Studies across Time Periods, Cultures and Modalities. John Benjamins, 2020. 271 p.
8. Johnson M. Metaphor and Philosophy: A Special Issue of metaphor and Symbolic Activity. Psychology Press, 2014. 99 p.
9. Gibbs R. W. J. Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life. Cambridge University Press, 2017. 328 p.
10. Kövecses Z. Metaphor : A Practical Introduction. Oxford University Press, 2010. 375 p.
11. Gibbs R. W. J. Mixing Metaphor. John Benjamins Publishing Company, 2016. 286 p.
12. Bulgrin M. Metaphor or the war on words — a critical analysis of the theory of conceptual metaphors. GRIN Verlag, 2008. 30 p.
13. Amin T., Jeppsson F. & Haglund J. Conceptual metaphor and embodied cognition in science learning. Routledge, 2018. 265 p.
14. Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. Київ : Ніка-Центр, 2011. 296 с.

References

1. Shnitser, M. M. (2020). Metaphor as a tool of social communication. Dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences in specialty 09.00.03 — social philosophy and philosophy of history. State higher educational institution «Uzhgorod National University». Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv. 192 p. [in Ukrainian].
2. Kazymir, V. O. (2013). The meaning of metaphor in the representation of knowledge / V. O. Kazymir. Scientific works of the Ivan Ogiienko Kamianets-Podilskyi National University. Philological Sciences, 32 (1), 45 — 49 [in Ukrainian].
3. Kudryavtseva, N. S. (2015). Conceptual metaphor as the basis of scientific theory / N. S. Kudryavtseva. Scientific Bulletin of the UNESCO Department of the Kyiv National Linguistic University. Philology, Pedagogy, Psychology, 30, 37 — 41 [in Ukrainian].
4. Saik, A. V. (2019). Peculiarities of conceptual metaphor in cognitive space. Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Ser. : Philology, No. 42. Vol. 3, 139 — 141 [in Ukrainian].

5. Slobodian, M. V. (2011). Metaphorization as a cognitive process / M. V. Slobodian. Current problems of Slavic philology. Series: Linguistics and literary studies: Interuniversity collection of scientific articles. Vol. XXIV, part 1, 460 – 467 [in Ukrainian].
6. Shnitser, M. M. (2018). The Phenomenon of Conceptual Metaphor. Znanstvena misel, 19 (2), 53 – 58. [in Ukrainian]
7. Drawing Attention to Metaphor : Case Studies across Time Periods, Cultures and Modalities. (2020). John Benjamins. 271 p.
8. Johnson, M. (2014). Metaphor and Philosophy: A Special Issue of metaphor and Symbolic Activity. Psychology Press. 99 p.
9. Gibbs, R. W. J. (2017). Metaphor Wars: Conceptual Metaphors in Human Life. Cambridge University Press. 328 p.
10. Kövecses, Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction. Oxford University Press. 375 p.
11. Gibbs, R. W. J. (2016). Mixing Metaphor. John Benjamins Publishing Company. 286 p.
12. Bulgrin, M. (2008). Metaphor or the war on words – a critical analysis of the theory of conceptual metaphors. GRIN Verlag. 30 p.
13. Amin, T., Jeppsson, F. & Haglund, J. (2018). Conceptual metaphor and embodied cognition in science learning. Routledge. 265 p.
14. Vzhosek, V. (2011). History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography. On historical thinking. Kyiv: Nika-Center. 296 p. [in Ukrainian].

Volodymyr Petrenko

Postgraduate Student at the Department of Social Philosophy,

Philosophy of Education, and Educational Policy

Dragomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukrainian)

<https://orcid.org/0009-0008-6013-9748>

e-mail: Petrenkovovka23@gmail.com

**METAPHOR AS AN IMPERATIVE OF HUMAN
SOCIO-CULTURAL EXPERIENCE**

Abstract

Metaphor claims the status of one of the most effective communicative tools: the list of its key advantages includes the ability to creatively connect the accidental and the necessary, to heuristically visualize the invisible, to express the significance of latent and seemingly peripheral factors that are actually contextually significant.

Metaphor is a truly rhetorical figure, a key tool of any rhetorical cases. The rhetorical, discursive, communicative and suggestive advantage of metaphor lies in its laconicism and semantic incompleteness, which researchers identify with a wide range of semantic markers: “potential semantic energy”, “open semantic option”, “latent communicative resource”, etc.

Metaphor accumulates in itself the quintessence of human culture at least of the era of writing. An essential characteristic feature is that at the level of human evolution, metaphorical language preceded conceptual language: a concept is a signifier derived from a metaphor, and not vice versa. Another important aspect is due to the fact that the cultural meanings of almost any ethnic, national, confessional, demographic, gender, scientific and other environment are concentrated around a metaphor, which is illustratively indicative and semantically defining for precisely such a social cluster and historical era, and a change in the social environment and era is necessarily accompanied by a profound transformation of the basic metaphor.

The transtemporal meaning of metaphor is determined by its imperative status in the system and structure of the socio-cultural experience of humanity:

metaphor actually accumulates the total socio-cultural experience of humanity, becomes the quintessence of human culture, because hierarchies of cultural meanings are always built around metaphors that are significant for the historical era, and the change of era was necessarily accompanied by a reformatting of the hierarchy of metaphors that determine the style, method and horizon of socio-cultural thinking and communication.

Keywords: metaphor as a communicative tool; semantic incompleteness; socio-cultural experience of humanity; style; method and horizon of thinking; metaphorical prism of worldview.

Надійшла до редакції/ Received: 10.01.2026

Прорецензовано/ Revised: 29.01.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 27.02.2026